

ROMÁK ÉS ESÉLYEK

Aki ma Magyarországon romának¹ születik, az – statisztikailag elhanyagolható kivételektől eltekintve – esélytelennek születik. Amennyire prognosztizálható az ország polgárainak várható élettartama, ugyanúgy előre látható, hogy újszülött cigány polgártársaink előtt milyen lehetséges életutak állnak. Ezek szinte mindegyike olyan, aminél minden szülő jobbat remél gyermeke számára.

Azok közé tartozom, akik szerint a cigányság esélytelensége nem sorsszerű, ezért fontosnak tartom, hogy átgondoljuk, milyen eszközök jöhetnek szóba a helyzet megváltoztatására. Alkalmat nyújt erre a fogyatékosok esélyegyenlőségének biztosításáról szóló törvény tervezetének vitája. E törvénytervezet szerkezete a romákkal kapcsolatos problémák számbavételére is mintát kínál: tartalmazza az esélyegyenlőtlenség csökkentésére hivatott teljes eszközzrendszert, rögzíti a fogyatékos személyek jogait, a deklarált jogok érvényesítése érdekében kötelezettségeket ír elő, a jogvédelem eszközeivel biztosítja a jogok gyakorlását, valamint ahol a hátrányok másképpen nem küszöbölhetőek ki, pozitív diszkriminációt alkalmaz. Ennek megfelelően a cigánysággal kapcsolatban feltehető kérdések nagyjából négy csoportba sorolhatók:

1. Hogyan írhatók le a cigányságot sújtó hátrányok?
2. Milyen eszközzel lehet biztosítani a cigányság esélyegyenlőségét?
3. Mít jelent és hogyan alkalmazható Magyarországon a pozitív diszkrimináció eszközzrendszere?
4. Mekkora esélye van Magyarországon pozitív diszkriminációs politikák kialakulásának?

A ROMÁK ESÉLYTELENSÉGÉNEK OKAI

Amíg a különböző módon és mértékben fogyatékos személyeket sújtó hátrányok, illetve e hátrányok következményei bárki számára könnyen beláthatók, a romákkal kapcsolatban nem ez a helyzet. Már az is vita tárgya, ki tekinthető romának,² s még inkább az, mivel magyarázható szinte megszüntethetetlennek látszó társadalmon kívülségük. Minden, a romák esélyegyenlőségét biztosítani akaró politikának a romák valóságos helyzetéből fakadó problémákra kell válaszokat kínálnia, ezért mindenekelőtt az ezzel kapcsolatos kérdéseket veszem sorra.

A cigányság helyzete leírható az „ágazati” logikát követve: hátrányos helyzetben vannak az oktatás-

ban, a munkaerőpiacon és a kultúrában. „Halmozottan hátrányos helyzetűnek” nevezhetők lakáshelyzetüket, egészségi állapotukat, szociális pozícióikat, az őket körülvevő környezet állapotát és érdekérvényesítési esélyeiket tekintve egyaránt. Mindezek az egyébként kétségtelen és jól dokumentálható hátrányok azonban ilyenformán elfedik a lényegét; azt, hogy miben különbözik a romák helyzete bármely magyarországi nagycsaládos, alulképzett munkanélküliétől, aki rettenetes lakáskörülmények között él.

Ahogy a Roma Parlament 1992-ben született szakértői anyaga³ fogalmazott: a lényeg az összefüggésekben van. „Egymásból táplálkozó és egymást erősítő” hátrányok szövődéséről van szó. E hátrányok magyarázzák és felerősítik egymást, s együttesen olyan „problémavilágot” alkotnak, melyből külső segítség nélkül szinte lehetetlen kitörni. A romák szempontjából e helyzet sajátossága abban áll, hogy mindez egy etnikai alapon szerveződő csoportot sújt, mely különbözik bőrszínét, kultúráját, sokszor nyelvét tekintve, melyről a többség sztereotípiákban gondolkodik, s mely nemcsak, hogy nem élvezzi a társadalom szolidaritását, de előítéletek veszik körül. Ha tehát világosan akarjuk látni a szegények és a romák esélytelensége közötti különbséget, három dolgot kell figyelembe vennünk:

- a csak összefüggéseiben megragadható csoporthelyzetet,
- a csoport tagjainak megkülönböztethetőségét,
- a csoportot körülvevő előítéleteket.

A roma „problémavilág” minden eleme határozottan etnikai dimenziót ölt: a romák „mint cigányok” szegények, „mint cigányok” sikertelenek az oktatási rendszerben és „mint cigányok” nem jutnak álláshoz a munkaerőpiacon. Az első levonható következtetés tehát az, hogy a romák esélyegyenlőtlensége jelentős mértékben nem személyes képességeikből vagy szociális státuszukból, hanem egy csoporthoz való tartozásukból fakad.

A romák esélyegyenlőtlenségének okaiban véleményem szerint három problémakör ötvöződik: a romák etnokulturális másságára adott előítéletes többségi reakciók, a romákkal szembeni hátrányos megkülönböztetés, valamint a többségi (oktatási, egészségügyi, önkormányzati, munkaerő-piaci stb.) intézmények diszfunkcionális működése. Az okok mind-

három csoportja sokkal inkább a többség problémája, semmint a romáké.

Nem lényegtelen kérdés, hogy a cigányság esélytelensége mennyire gyökeredzik a múltban, pontosabban: mennyire a cigánysággal szemben a múltban alkalmazott többségi kirekesztés eredménye? A Minority Rights Group International európai cigányságról szóló jelentése⁴ szerint a romákkal szemben háromféle politikát alkalmaztak: a kirekesztés, az erőszakolt integráció és az erőszakolt asszimiláció politikáját. Noha e politikák hozzáköthetők bizonyos történelmi korszakokhoz, sokszor egy adott időszakban (néha napjainkban is) egymás mellett éltek. Eszköz-táruk igen változatos volt; a fizikai megsemmisítéstől és kínzástól az erőszakos letelepítésen át az oktatástól való megfosztásig széles spektrumban mozogtak. E politikákat és ezeket az eszközöket Magyarország történelmében sem alkalmazták kevésbé, mint Európa bármely más országában. Jelenlegi ismereteink szerint a romák első csoportjai a 14. század végén érkeztek Magyarországra. Az azóta eltelt durván hat évszázad során nem volt olyan időszak, mely – az adott kor fogalmainak megfelelően – valódi integrációs esélyeket kínált volna számukra. Bizonyos értelemben tehát szinte mindegy, hogy maguk a romák mikor milyen mértékű beilleszkedési hajlandóságot mutattak. Az üldözés, kirekesztés, erőszakos integráció és asszimiláció politikái nem adtak esélyt számukra, tartósították kívülállásukat és ebből fakadó hátrányaikat.

Sokak szerint a múltban gyakorolt többségi kirekesztés felemlgetése napjainkban értelmetlen, mert megszűnt a romák üldözése. Nem kétséges, hogy a romákkal szembeni erőszakos kirekesztés ma már nem emelkedhet kormányzati politikák rangjára. Ennek ellenére Magyarország nem nyújt a korábbiaknál befogadóbb környezetet a romák számára. A kirekesztésnek ma is megvannak a fokozatai. Ezek az asszimilációs elvárásoktól az elzárkózáson át a diszkriminációig terjednek.

Az emberek többsége számára nem nyilvánvaló, hogy az asszimilációs elvárásoknak kirekesztő hatásuk van. A két dolog között közvetlen az összefüggés, ha arra gondolunk, hogy ezek az elvárások korlátozzák a szabad identitás választás elvének érvényesülését. Ha a többségi társadalom nyelvi, kulturális és pszichológiai feltételekhez köti a befogadást, mindenképpen olyan gátakat emel, melyek rossz döntéseket kényszerítenek emberekre. Ennél azonban vannak közvettebb és kevésbé nyilvánvaló összefüggések is. Az oktatásból hozott példával élve: az iskolarendszerbe belépő cigány gyermekkel szembeni asszimilációs elvárások lerombolják a gyermekek önbecsülését, és sokszor szembefordítják a gyermekeket saját szüleikkel. Mindez az egyik legerősebb összetevője a cigány

tanulók iskolai sikertelenségének. Egy, az ország felnőtt népességét reprezentáló, 1997 novemberében készített kutatás⁵ eredményei szerint a válaszadók 87 százaléka értett egyet a következő állítással: „Az iskolában minden kisebbségi tanulónak elsősorban magyarul kell megtanulnia.”

A kirekesztés következő fokozata az elzárkózás. Nem veszünk lakást olyan környéken, ahol sok cigány család lakik, nem adjuk a gyermekünket olyan iskolába, ahová sok cigány gyermek jár, stb. Az idézett vizsgálat adatai jól mutatják az elzárkózás erősségét is: a szülők 59 százaléka számára gondot jelentene, ha gyermeke osztályában a tanulók harmada cigány lenne. Ha az osztály fele lenne cigány, az már a szülők 69 százalékanak jelentene gondot. A kirekesztés legnyilvánvalóbb formája a diszkrimináció: a gettósítás, az állások betöltésénél tapasztalható megkülönböztetés, az iskolai szegregáció, stb. Csupán az összehasonlítás kedvéért: a fenti közvélemény-kutatás során megkérdezett személyek 24 százaléka ért egyet azzal, hogy a cigány tanulókat minden iskolában külön osztályban oktassák.

Az oktatással kapcsolatos példák még egy fontos tényre hívják fel a figyelmet. Ma Magyarországon a romáknak nem csupán a hétköznapi civil kirekesztésből fakadó problémákkal kell szembenéznük. Egész intézményrendszerek – köztük például döntően az állam által fenntartott intézményrendszerek – vonultatják fel a kirekesztés teljes eszköztárát. A különböző kutatások egyre több példát szolgáltatnak erre az egészségügyben, az oktatásban, a munkaerőpiacon és a helyhatóságok működésében.

Ami tehát a cigányság kirekesztettségét illeti, nem beszélhetünk befejezett múltról. Esélyegyenlőtlenségük okai változatlanul elsősorban a többségben keresendők. A „többség többsége” azonban ezt nem így látja. Szinte teljes egyetértés alakult ki abban, hogy a romák maguk felelősek saját problémáikért. (74 százalékos egyetértés övezi azt az állítást, hogy a cigányok iskolázatlanságáért maguk a cigányok felelősek.) Véleményem szerint a magyar társadalom azzal, hogy a cigányokkal kapcsolatos problémákat a cigányokra hárítja, *saját* problémáival nem néz szembe.

A cigányság esélyegyenlőségét biztosítani hivatott politikák szempontjából igen fontos kérdés, hogy egy diszkriminációtól és kirekesztéstől mentes paradicsomi állapot megteremtése lehetővé teszi-e a romák számára hátrányaik leküzdését? Véleményem szerint nem. Egy személy életlehetőségeit erőteljesen meghatározza örökölt szociális pozíciója. Ahogy Glenn Loury, a jelenkori amerikai pozitív diszkriminációs gyakorlat fekete bőrű kritikusa fogalmaz: „a folyamat, melyen keresztül az egyének kialakítják produk-

tív képességeiket, szokások, konvenciók és társadalmi normák alakítják, s nem teljesen függenek piaci erőktől vagy a személyek belső tulajdonságaitól.⁶ Ez a szolgáltatások piacán meg nem szerezhető „szociális tőke” annál fontosabb, minél jobban függenek az emberek azoktól az erőforrásoktól, melyek a családban elérhetőek. Noha ez az összefüggés Magyarországon már-már trivialisnak számít, de igen kevésbé elfogadott, hogy nemcsak egyének, de csoportok közötti egyenlőtlenségek is jelentős mértékben múltbeli egyenlőtlenségek termékei, melyeket a piac láthatatlan szabályozó ereje nem szüntet meg. A romák szempontjából ez azt jelenti, hogy az esélyek egyenlősége nem valósulhat meg, amíg a múlt – nem kis részben a többségi kirekesztés eredményeként kialakult – esélytelensége fogva tartja őket.

JOGOK ÉS ESÉLYEK

A romáknak biztosított jogok két – egymástól nem független – csoportját szükséges számba venni: a diszkrimináció tilalmát biztosító jogokat, valamint a kisebbségi jogokat.

A hátrányos megkülönböztetés tilalma a jogforrások hierarchiájának csúcsán ott szerepel szinte minden fontosabb törvényben; a diszkriminációt tiltja az alkotmány, a Munka törvénykönyve és a közoktatásról szóló törvény egyaránt. E törvényi deklarációk és általános tilalmak mégsem elegendőek ahhoz, hogy elejét vegyék a romák diszkriminációjának. A kisebbségi jogok országgyűlési biztosa is felhívta a figyelmet arra, hogy a tilalom kimondásán túl szükség van a hátrányos megkülönböztetés feltárására, ellenőrzésre, a tilalom megszegésének szankcionálására és kompenzációra.⁷

A hátrányos megkülönböztetés feltárásának nincsenek kialakult mechanizmusai. A kisebbségi ombudsman vagy a civil jogvédő szervezetek működése alapvetően „megkeresésen” alapszik, abban az esetben válik számukra egy jogsértés „ügyé”, ha az érdekelték hozzájuk fordulnak. Jogvédő szervezetek véleménye szerint azonban az e körbe tartozó ügyek legnagyobb része a különböző függőségi viszonyok által létrehozott kiszolgáltatottság miatt nem is kerül felszínre. Sem a tanügyigazgatásban, sem a munkaügyi szervezetek tevékenységében, sem pedig az általános közigazgatási hatósági felügyelet rendszerén belül nem folyik ilyen jellegű ellenőrzés. A különböző ellenőrző mechanizmusok hiánya miatt mind a jogvédők, mind az ombudsman meglehetősen aktív tényfeltáró tevékenységet folytat. (Ilyen ellenőrző mechanizmus a fogyatékosok esélyegyenlőségéről szóló törvény tervezetében sem szerepel.)

A munkajogban a lehetséges diszkriminatív munkáltatói gyakorlatok két típusa különböztethető meg: a foglalkoztatott személyekkel szembeni és az állások betöltésénél alkalmazott hátrányos megkülönböztetés. Foglalkoztatott személyek esetében a szükséges eljárási garanciákat a Munka törvénykönyve tartalmazza. Különösen fontos, hogy a törvény hátrányos megkülönböztetéssel kapcsolatos jogvita esetén a bizonyítási kötelezettséget a munkaadóra hárítja. Ez az egyetlen terület Magyarországon, ahol ez a fontos garanciális szabály létezik.) A kielégítő szabályozás ellenére a tényfeltáró és ellenőrző mechanizmusok már említett hiánya miatt létezik a romákkal szembeni foglalkoztatási diszkrimináció. A cigány munkavállalók kiszolgáltatott helyzetben vannak, s az őket illető jogokról nem kapnak semmilyen tájékoztatást.

Arra az esetre, ha roma munkavállalók hátrányos megkülönböztetés miatt nem kapnak meg állásokat, semmilyen diszkriminációt tiltó szabály nem létezik. A hátrányos megkülönböztetés csak polgári peres eljárásban lenne bizonyítható, de a bizonyítási kötelezettség ez esetben a roma munkavállalót terhelné. Erre a kisebbségi országgyűlési biztos is felhívta a figyelmet: „A hatályos jogszabályok nem biztosítják a jogilag lehetséges védelmet a munkaviszony létesítésénél jelentkező előítéletességgel szemben.”⁸

Az angolszász országokban kialakult eszközrendszer van a munkaerő-piaci diszkriminációt tiltó szabályok ellenőrzésének. Ilyen például az Amerikai Egyesült Államokban működő egyenlő munkavállalási esélyek bizottsága (Equal Employment Opportunity Commission) vagy a faji egyenlőség bizottsága (Commission of Racial Equality) Nagy-Britanniában. Mindkét szervezet ellenőrzést végez és büntetőjogi szankciókat alkalmaz. Több európai ország hasonló szervezeteket hozott létre a nők vagy a fogyatékosok esélyegyenlősége biztosítására.⁹ Magyarországon az is jelentős előrelépés lenne, ha a munkaügyi központok tevékenységében biztosítható lenne a romákkal szembeni foglalkoztatási diszkrimináció tilalmának szempontja.

A cigány tanulók hátrányos megkülönböztetésének különböző formái érvényesülnek a magyar közoktatási rendszerben: csökkentett értékű oktatás, osztálytermen belüli elkülönítés, szegregált osztályok működtetése, valamint semmilyen fogyatékosokkal nem rendelkező tanulók átírnyítása speciális iskolákba.¹⁰ A közoktatásról szóló törvény kimondja ugyan a kisebbségekhez tartozó tanulók hátrányos megkülönböztetésének általános tilalmát, viszont nem értelmezi azt, nem hoz létre ellenőrző mechanizmust, nem állapít meg garanciákat nyújtó eljárási szabályokat, és nem szankcionálja a tilalom megszegését. Így például nincs jogszabályi alapja annak, hogy a cigány

gyermekek számára pedagógiai értelemben kárt okozó szegregált cigány osztály hátrányos megkülönböztetésnek minősüljön. Egy esetleges törvényességi kérelmet az általános eljárási szabályoknak megfelelően másodfokon az iskolát fenntartó – annak elmarasztalásában nem érdekelt – önkormányzat bírálna el, természetesen anélkül, hogy a tanügy-igazgatási szabályok e kérdésben eligazítanak. Ezután az ügy polgári peres eljárásban lenne továbbvihető, megint csak kellő szabályozási alap nélkül, ráadásul a bizonyítás nem az iskolát vagy fenntartóját terhelné.

A helyi önkormányzatok tevékenységében igen sok olyan hatósági eljárás van, melyben – megint csak kellő szabályozás és ellenőrzés hiányában – a romákkal szemben diszkriminatív lépésekre van mód. Ilyenek lehetnek például az állami gondozásba vétellel, a szociális lakásokkal és más szociális támogatásokkal, a területfejlesztéssel, a közmunkákkal vagy bizonyos tanügy-igazgatási döntésekkel kapcsolatos döntések. E tekintetben az önkormányzatokról és az államigazgatási eljárásról szóló törvényeket fontos eljárási garanciákkal lehetne kiegészíteni. Mindazonáltal nem kérdéses, hogy a hatósági gyakorlatban potenciálisan előforduló diszkriminációk teljes köre csak egy erről szóló önálló törvénnyel vagy az ágazati szaktörvények módosításával zárható ki.

Mindezidáig a romák hátrányos megkülönböztetéssel szembeni hatékony védelmét szolgáló jogi eszközökről volt szó. Emellett fontosnak tartom a jelenleg hatályos joganyag átfésülését, hogy kiszűrhetőek legyenek a romákkal szemben *diszkriminatív hatású* jogszabályok is.

Az eddig elmondottakat figyelembe véve nem véletlen, hogy az utóbbi években igen gyakran felvetődött egy átfogó, diszkrimináció ellenes törvény megalkotásának szükségessége. A jelenlegi kormány által elfogadott első, a cigányság helyzetét javítani szándékozó intézkedéscsomag¹¹ is külön diszkrimináció ellenes program elkészítését írta elő a Belügyminisztérium és az Igazságügyi Minisztérium számára. A program nem készült el, mert a két tárca által kialakított álláspont szerint kimondottan a cigányságra vonatkozó jogszabály nem készíthető, mert – mivel minden jogszabály természetesen érinti a cigányságot is – ez a hátrányos megkülönböztetés tilalmába ütközne. (A művelődési tárca is elégségesnek tartja a hátrányos megkülönböztetés általános tilalmát.) Véleményem szerint azonban egy diszkrimináció ellenes jogszabálycsomag egyetlen eleme sem közvetlenül a cigányság életviszonyait szabályozná, hanem például a hatóságok, üzleti szervezetek, oktatási intézmények működését. A kisebbségi ombudsman szerint emellett a cigányság esetében léteznek olyan speciális élethelyzetek, melyeket a jog eszközeivel lehet és kell rendezni.

A romák esélyegyenlősége szempontjából fontos jogok másik forrása a kisebbségi jogrendszer. E jogrendszer alapjait a kisebbségek jogairól szóló törvény (NEKJt) 1993-as elfogadása teremtette meg. A törvény tartalmát erősen befolyásolta, hogy a romák szempontjából speciális körülmények között született. Valójában az történt, hogy – nem kis részben a Kisebbségi Kerekasztalban képviselt többi kisebbség imponáló szolidaritásának eredményeként – a nemzeti kisebbségek „testére szabott” törvény hatályát terjesztették ki a cigányságra. A romák számára speciális szabályt állapít meg a 45. § (2) bekezdése, mely kimondja: „A cigány kisebbség iskolázottságbeli hátrányainak csökkentése érdekében sajátos oktatási feltételek teremthetők.” (A szabály az úgynevezett cigány felzárkóztató oktatási programokat emeli be az egyébként nyelvi kisebbségek oktatásáról szóló részbe.)

A NEKJt hatályának kiterjesztése a cigányságra mindazonáltal két szempontból is igen lényeges előrelépést eredményezett: a törvény egyenjogúsította a cigányságot az összes többi kisebbségi csoporthoz képest, valamint a cigányság mint *nemzetiségi (politikai) közösség* potenciálisan egyedülálló eszközrendszert kapott a kisebbségi önkormányzatok megalakításának lehetőségével. (Ez utóbbi annak ellenére nagyon fontos, hogy a kisebbségi önkormányzati választási rendszer nem teszi lehetővé demokratikus roma közélet kialakulását.)

A problémát az okozza, hogy a NEKJt által kialakított kulturális autonómia modell nem elfogadható a cigányság egy jelentős része számára. A cigányság nyelvi és kulturális tekintetben erősen tagolt, így a legkülönbözőbb önmeghatározások és identitásmin-ták jellemzők rá. Némi leegyszerűsítéssel élve az mondható, hogy a cigány anyanyelvű (oláh és beás) és kulturális értelemben nem teljesen asszimilálódott romák önmeghatározásához közel állhat egy „nemzetiségi” autonómia modell, a magyar anyanyelvű, magyar kultúrán felnőtt cigányok jelentős része azonban elutasítja azt. Az utóbbi csoportba tartozók reakciói alapján úgy tűnik, mintha egyenesen hátrányos megkülönböztetésnek tekintenék a cigány nyelv és a tradicionális cigány kultúra hagyományainak „rájuk erőltetését”. A NEKJt ez utóbbi csoport számára nem nyújt sok mindent. Ez jól dokumentálható, ha kigyűjtjük a törvényből mindazokat a részeket, melyek kötelezettséget állapítanak meg az állam számára. Ezek: az anyanyelvű vagy anyanyelvi oktatás többletköltségei, anyanyelvű pedagógusok képzése, az anyanyelvből érkező vendégtanárok alkalmazása, tankönyvek megjelentetése, taneszközök előállítás, kultúrák tárgyi emlékeinek gyűjtése, közgyűjtemények alapítása, gyarapítása, anyanyelvű könyvekkel való ellátás kisebbségi könyvtári hálózaton keresztül, a ki-

sebbségi önkormányzatok működési feltételeinek biztosítása.

A romák felől nézve a kisebbségi jogrendszer belső ellentmondása tehát az, hogy olyan esélykiegyenlítő eszközöket alkalmaz, melyek a többségtől eltérő nyelvű és kultúrájú kisebbségi csoportok identitásának megőrzését szolgálják. Ebből két probléma fakad:

1. A törvény által megnyitott lehetőségek és a romák „problémavilágáról” mondottak összevetéséből nyilvánvaló, hogy a kisebbségi jogrendszer nem szolgáltat kellő alapot egy, az őket sújtó hátrányok összességére és belső összefüggéseire tekintettel lévő esélykiegyenlítő rendszer kialakításához.

2. A kisebbségi jogrendszer azt a látszatot kelti, mintha az egész magyarországi cigányság problémáira kínálna megoldásokat, holott – mint láttuk – a cigányság jelentős része számára szinte semmit sem nyújt. (Ez az ellentmondás mindeztől azért nem vált nyilvánvalóvá, mert a NEKJ törvényben kapott általános érdekképviseleti felhatalmazás alapján a cigány kisebbségi önkormányzatok kisebbségi érdekként jelenítik meg a szociális és más problémákat is.)

Az 1993-ban kialakított konstrukció alapján nem teljesen világos, hogy a kisebbségi önkormányzatok valójában micsodák: önkormányzatok, részönkormányzatok, korporációk vagy különleges felhatalmazással rendelkező társadalmi szervezetek? Ez a tisztázatlanság már a közeljövőben ki fogja kényszeríteni a törvény módosítását. Reális veszélynek tartom, hogy az egyértelműbb helyzet kialakítása érdekében sérülni fognak azok a lehetőségek, melyekkel a cigányság magát nyelvi vagy nemzetiségi közösségként identifikáló része jelenleg rendelkezik. Másfelől: a kisebbségi jogrendszer toldozgatása semmiképpen sem pótolhatja a cigányság egésze szempontjából létfontosságú, ma még hiányzó diszkrimináció ellenes szabályozást.

EGYEDI KEDVEZMÉNYEK

Már volt róla szó, hogy a romák hátrányos megkülönböztetésének felszámolása önmagában nem biztosítja esélyegyenlőségüket. Részben azért nem, mert a múltban kialakult esélytelenség változatlanul fogva tartaná őket, részben pedig mert hátrányaik jelentős része a többségi intézmények felkészületlenségéből fakad. (A diszkriminációtól és előítéletességtől mentes iskola például még nem felkészült iskola.) A romák esélyegyenlőségének biztosítása érdekében pozitív diszkriminációs eszközök alkalmazására is szükség van.

A Magyarországon meghonosodott pozitív diszkrimináció kifejezésnek nincs egységesen elfogadott ér-

telmezése, még értelmezési kísérletekről sem igen tudok. Ennek az írásnak nem feladata, hogy az erről szóló irodalom szisztematikusan feldolgozása révén valami hasonlóval próbálkozzon, mindazonáltal a kifejezés valamilyen provizórikus meghatározása elkerülhetetlen.

Az eddigiekben a romák számára biztosítandó jogegyenlőség és kisebbségi jogok eszközrendszeréről volt szó. Az előbbivel kapcsolatban a pozitív diszkrimináció kérdése nem vetődik fel, a kisebbségi jogok érvényesülése azonban sajátos feltételrendszer megteremtését igényli, ami nem képzelhető el pozitív intézkedések nélkül. Azt is láttuk, hogy a kialakult kisebbségi jogrendszer alapján még nem lehetséges a cigányság esélyegyenlőségének biztosítása, ehhez további, a romák helyzete alapján kialakított támogatósi rendszerre van szükség.

A lehetséges eszközrendszer bizonyos elemei – bár a romák szempontjából különösen fontosak – nem nevezhetők pozitív diszkriminációs intézkedéseknek, mert célcsoportjuk nem a cigányság, hanem a „rászoruló”, mint bizonyos szociális támogatások, vagy a felsőoktatási ösztöndíjak esetében. A pozitív diszkriminációs intézkedések körébe tehát kizárólag az egyedi, a romák számára kialakított kedvezmények, preferenciális szabályok, vagy a számukra nyújtott támogatások tartoznak. Egy példával élve: a kisebbségi nyelv oktatásának joga biztosítható olyan iskolában, melyet ugyanúgy finanszíroznak, mint bármely magyarországi iskolát, de az iskola kaphat kiegészítő támogatást is. Az előbbi nem pozitív diszkrimináció, az utóbbi az. Összefoglalva tehát, pozitív diszkriminációnak tekintem a cigányság kisebbségi jogait és/vagy esélyegyenlőségét biztosítani hivatott aktív, az általános szabályozástól és kormányzati eszközöktől elkülönült, egyedi szabályozást és támogatásokat.

A pozitív diszkrimináció alapja mindig valamilyen hátrány. Nem övezi teljes egyetértés Magyarországon azt a nézetet, hogy a pozitív diszkrimináció alapja nem feltétlenül valamely személyhez kötött, könnyen megragadható hátrány legyen, mint például a fogyatékosok esetében, hanem egy hátrányos helyzetű etnikai csoporthoz való tartozás. Kétségtelen, hogy vannak olyan romák, akik nem szegények, és akik a munkaerőpiacon jól eladható végzettséggel rendelkeznek. Bár nyilvánvaló, hogy e személyek a cigányság egészéhez képest elenyészően kevesen vannak, mindazonáltal a pozitív diszkriminációs intézkedések alapjának meghatározása szempontjából ez nem is érdekes. A lényeg az, hogy – mint erről már volt szó – a romák esélyegyenlőtlenségét okozó hátrányok jelentős részben a cigánysághoz való tartozásuk miatt sújtják őket. Emiatt csoporttagságuk az,

ami pozitív diszkrimináció kedvezményezettjeivé kell hogy tegye őket.

Bizonyos ellentmondást jelent, hogy míg az előző, a diszkrimináció hatékony tilalmának lehetséges eszközeiről szóló részben a „színvakság” politikája mellett érveltem, addig a pozitív diszkrimináció alkalmazása a „színtudatosság” felé való elmozdulást jelent. E két fajta politika az Amerikai Egyesült Államokban is két különböző korszakhoz kötődik. A hatvanas évek közepéig az amerikai politikát is a színvakság uralta, majd az egymást követő pozitív diszkriminációs döntések fokozatosan a színtudatosság megközelítését érvényesítették. A nyolcvanas évek második felétől kezdve újra megfordulni látszik az amerikai közvélemény. A pozitív diszkrimináció egyre erőteljesebb konzervatív kritikájának hatására az utóbbi években egyre több állam törvénykezése helyezkedik a színvakság alapjára.

A cigánysággal kapcsolatos megközelítéseknek Magyarországon is megvannak a színvak megfelelői. A hatvanas évek elejétől kezdve az „ancien regime” hivatalos politikája nem ismerte el az etnikai alapú identitást, a „cigánykérdést” kizárólag szociális problémának tekintette. A cigányság „integrációját” szolgáló intézkedések a cigányság különállásának megszüntetését, kulturális „felzárkóztatását” tűzték célul. Egy másik, eleinte alapvetően szociálpolitikával foglalkozó értelmiségiek által képviselt megközelítés – bár szintén alapvetően szociális kérdésnek tekinti a romák problémáit – már közelebb áll az amerikai színvakság álláspontjához, mert felveti a diszkriminációval kapcsolatos problémákat is. A magyarországi – nem rasszista – közvéleményt jelenleg is a színvak megközelítés uralja.

A megközelítések hasonlóságával egyébként az amerikai feketék és a magyarországi romák problémái közötti hasonlóság véget is ért. Sok egyéb ok mellett azért, mert az afro-amerikaiak több évszázados asszimilációja és akkulturációja eredményeképpen előállt helyzetre érvényes megoldások nem alkalmazhatók egy, saját etnikai (nyelvi-kulturális) határait megerősítve emancipálódni akaró kisebbségi csoport esetében. A magyar jogrendszer elismeri és védi a kulturális identitást, ezen alapszik a kisebbségi jogrendszer és a határon túli magyarok kormányzati támogatásának kötelezettsége is. Szemben a legtöbb nyugat-európai ország politikájával Magyarország nem állítja szembe egymással az állampolgári és kulturális identitást. Ez az elv nagyjából érvényesül is – a romákat kivéve.

A Minority Rights Group már idézett jelentése – a régió összes országára vonatkozóan – erre is felhívja a figyelmet: „Törvényhozás tekintetében olyan új megközelítési mód kezd kialakulni, amely a legtöbb

országban kizárólag a szociális jólétet célozza. Ez a szociálpolitika, amelyet az asszimiláció elve táplál, nagy fontosságot tulajdonít a szociális munkának, valamint azoknak a hivatalos és önkéntes szerveződéseknek, amelyeket a romák/cigányok számára a nem-romák/cigányok alapítottak. Az ellenőrzés így sokkal humánusabb, ugyanakkor sokkal szorosabb is: a beolvasztási politika keretében igyekezik normalizálni a társadalom szélére szorult egyént, miközben közönséges deviánssá változtatja őt.”¹² A szociális integráció színvak politikái általában elutasítják az autochton cigány nyelv és kultúra (magyar anyanyelvű romák esetében szubkultúra) létét, s nem ismerik el érvényesnek a romák identitását. Ennek következtében asszimilációs hatásuk van, így a cigányság egy részének ellenállásába ütköznek. Ez a megközelítés a problémák okairól annak következményeire (szegénység, írástudatlanság, rossz egészségügyi helyzet) irányítja a figyelmet.

A magyarországi képlet a romákkal kapcsolatban tehát nem egyszerű: a társadalom jelentős része a színvakság előtti állapotban van (gondoljunk csak például Székesfehérvár igen kevés színvak gettósítási politikájára, vagy arra, hogy a cigány tanulók egy bizonyos száma az iskolákban kiváltja a nem cigány gyermekek elvándorlását), a politikát és a kormányzat tevékenységét az asszimilációs elvárásokat közvetítő színvakság uralja, míg valódi pozitív diszkriminációs intézkedésekhez az etnikai identitás tiszteletén alapuló színtudatos megközelítésre van szükség.

Az ellentmondást nem tartom feloldhatatlannak. Nem kétséges, hogy elsősorban a hátrányos megkülönböztetés tilalmának implementációjára van szükség. A továbbiakban a kérdés az, milyen pozitív diszkriminációs eszközöket alkalmazunk, és hol húzzuk meg a pozitív diszkrimináció határait.

Glenn Loury a pozitív diszkrimináció két fajtáját különbözteti meg: a fejlesztő és a preferenciális pozitív diszkriminációt. Az előbbire jó példák a Massachusetts Institute of Technology által szervezett, a feketék felsőoktatásba bejutását megkönnyíteni hivatott kurzusok, vagy a Belgiumban a parlament által létrehozott Egyenlő Esélyek és Rasszizmus Ellenes Központ, mely a bevándorlók integrációját és az interetnikus kapcsolatokat javítását szolgálja. A preferenciális típusú pozitív diszkrimináció alatt a legtöbben – helytelenül – kvótákat értenek. Ebbe a körbe tartozik minden olyan szabályozás, mely a célcsoport tagjai számára kedvezményes szabályokat állapít meg bizonyos szolgáltatások igénybevételében, vagy minden elkülönített alap, mely kizárólag a célcsoport támogatását szolgálja.

Magyarországon mindkettőre vannak példák. Fejlesztő pozitív diszkriminációnak tekinthetőek a felső-

oktatási intézményekben romák számára szervezett, nulladik előkészítő évfolyamok, vagy bizonyos mezőgazdasági kisvállalkozás-fejlesztési programok. A preferenciális pozitív diszkriminációra szolgált példát a csoportbontások lehetőségének kedvezményes szabályozása a kisebbségi oktatásban, vagy a romák számára kialakított felsőoktatási ösztöndíjrendszer kedvezményes szabályai. Az utóbbi évek szűkös tapasztalatai arra mutatnak, hogy valódi eredményeket elsősorban a két eszközrendszer kombinációjától; preferenciális szabályokkal és támogatásokkal segített aktív fejlesztő programoktól lehet várni.

A pozitív diszkrimináció legvitatottabb kérdése a kvóták, a romák számára elkülönített keretszámok alkalmazása. Kétséget kizáróan ez az egyetlen pozitív diszkriminációs eszköz, mely bizonyos értelemben elentétben áll a diszkrimináció tilalmának színvakságot követelő biztosításával. A kvótákkal szemben elhangzó érvek azonban általában nem meggyőzőek. A cigányság jelenlegi integrálatlansága mellett én például korainak tartom azokat az aggodalmakat, melyek szerint a kvóták majd egy ponton akadályozni fogják a további integrációt. (A romák kelet-közép-európai kitesztöttségének mértéke a Harlemhez szokott amerikai megfigyelőket is megdöbbsenti.) Egy másik ellenérv szerint a kvóták csökkentik a minőséget. Véleményem szerint fejlesztő programok és keretszámok együttes alkalmazásával el lehet kerülni a minőségi követelmények csökkentését. Például nulladik előkészítő év elvégzése után rendes felvételi vizsga révén lennének betölthetőek a felsőoktatási intézmények romák számára elkülönített keretszámai. Többször elhangzik, hogy egy demokratikus jogállamban az egyenlőség elvétől ilyen mértékben nem szabad eltérni, a kvóták alkalmazásával a többséghez tartozó személyek kerülnének hátrányos helyzetbe. Szerintem bizonyos esetekben pozitív irányban nemcsak hogy el lehet, de el is kell térni, mert az esélyegyenlőségnek nem csupán formálisan kell érvényesülnie. Az esélyegyenlőség merev, formális értelmezésétől eltér a kisebbségi jogrendszer és a fogyatékosok esélyegyenlőségéről szóló törvény tervezete is. (Elgondolkodtatónak tartom, hogy ezt az ellenérvet eddig kizárólag a romákkal kapcsolatban hallottam.) Többséghez tartozó személyek kizárólag akkor kerülhetnek hátrányos helyzetbe, ha a kvóták alkalmazása a minőségi követelmények csökkentésével járna együtt.

A kvótákkal szemben megfogalmazható valóban komoly ellenérv véleményem szerint az, hogy alkalmazásuk felvetése egészen egyszerűen nem időszerrű. Mindaddig, amíg a hátrányos megkülönböztetés tilalmának és ellenőrzésének valóban hatékony rendszere ki nem épül, nem lenne célszerű, s amíg ez a

kérdés ilyen mértékű ellenállásba ütközik Magyarországon, amúgy sem lesz belőle semmi.

A pozitív diszkrimináció romákkal kapcsolatos jelenlegi gyakorlata regionális összehasonlításban meglehetősen kiterjedtnek mondható, a finanszírozását szolgáló költségvetési források mennyisége bár elégtelen, de folyamatosan növekszik. E pozitív diszkriminációs gyakorlat hatékonysága azonban kérdéses. Ennek több oka van. Elsősorban az, hogy kellő jogszabályi alap hiányában elsősorban azokon a területeken alakult ki, amelyek mögött ott állnak a kisebbségi jogrendszer kínálta lehetőségek. Ezek az oktatás, a kultúra és a tömegkommunikáció. Figyelembe véve a kisebbségi jogrendszerrel korábban írottakat, ez szükségképpen olyan rendszert eredményez, amely nem a romák valódi problémáira, illetve azok okaira reagál. A pozitív diszkrimináció belső egyensúlyának hiányával függ össze egy másik probléma is, mégpedig az, hogy a kormányzat intézkedései nem illeszkednek koncepcionálisan egységes stratégiába. Mindkét eddig született kormányzati intézkedéscsomag a különböző minisztériumok programjainak kompilációja révén állt össze. A harmadik probléma a kormányzat által alkalmazott eszközök megdöbbsentően alacsony hatékonysága. Összességében az mondható, hogy a pozitív diszkrimináció eszköztára a ráfordított relatíve jelentős források ellenére sem eredményez érezhető javulást a romák helyzetében.

Ahogy az eddigiek alapján már kiderülhetett, véleményem szerint a romák esélyegyenlőségének problémájában van egy elem, amely nem anti-diszkrimináció vagy pozitív diszkrimináció kérdése, hanem egyszerű modernizációs kérdés. A különböző többségi intézmények megújulásáról van szó, ami elemi érdeke minden magyar állampolgárnak: ügyfélbarát hatékony közigazgatásról, valódi munkaerő-piaci intervenció eszközök alkalmazásáról, a tantervi követelmények helyett a gyermekek személyiség fejlődésére orientált oktatásról, stabilan működő kulturális alapszolgáltatásokról, színvonalas egészségügyi alapszolgáltatásokról és még sok egyébéről. Ezen intézmények működésében is szükség van bizonyos mértékű színtudatosságra: munkatársaiknak például meg kellene kapniuk azokat az ismereteket, melyek nemcsak középosztálybeli, nem-cigány kuncsaftokkal való együttműködésre teszik őket alkalmassá.

AZ ESÉLYKIEGYENLÍTÉS ESÉLYEI

Az utolsó kérdéskör, melyet a romák esélyegyenlőségével kapcsolatban érdemes közelebbről szemügyre venni az, hogy mekkora mozgástere van ma Magyarországon az antidiszkriminációs és pozitív

diszkriminációs politikáknak. Pontosabban: mekkora e politikák elfogadottsága, mekkora a politika és a kormányzat mozgásteret, és mi a lehetséges szabályozás optimális módja?

Az Amerikai Egyesült Államokban a hetvenes-nyolcvanas években erős társadalmi egyetértés övezte a pozitív diszkriminációs politikát. Magyarországon nem ez a helyzet. A rendszerváltás óta készült közvélemény-kutatások a romákkal szembeni növekvő előítéletességről tudósítanak. Az évtizedes recesszió miatt kialakult bizonytalanság felerősítette a bűnbakképzés mechanizmusait, s ez tovább gyengítette a romákkal szemben egyébként sem túl erős szolidaritást. Ehhez társul a demokratikus jogállamiság értékeinek gyengesége és az etnikai problémákkal kapcsolatos tudatosság igen alacsony szintje. Ma Magyarországon gyenge lábakon áll a pozitív diszkriminációs politika legitimitása. Ebben kommunikációs problémák is közrejátszanak. Mindeztidáig nem alakult ki olyan nyilvános diskurzus, amely a romákkal kapcsolatos problémákat az egész magyar társadalom problémáiként jelenítette volna meg. E problémák a hátrányos helyzetűek megsegítésének, a romák – a többséget terhelő költségek csökkentését eredményező – felzárkóztatásának, vagy a kisebbségi jogok érvényesülésének kérdéseként jelennek meg. Kizárólag radikális roma polgári jogi aktivisták keresik a problémák gyökereit a többségben, legtöbbször azonban egyoldalúan, a „rasszista többségi elnyomás” gondolkörébe zártan.

A pozitív diszkriminációs politikák legitimitása a társadalmi elfogadottság és támogatottság hiánya miatt meglehetősen gyenge. Ez felveti azt a problémát, hogy a politikának és a kormányzatnak bizonyos értelemben „szembe kellene mennie” a társadalommal. Ami a romákkal szemben követett politikákat illeti, az alkotmányosság és a kisebbségek esélyegyenlőségének elve sokszor ellentmondásba kerül e politikák demokratikus legitimitásának követelményével.

Mindez erősen korlátozza a politika mozgásterét. A politika a közvélemény foglya. A politikai élet szereplői között erős a meggyőződés, hogy aki határozottan kiáll a romák mellett, az szavazatot veszít. Az eredmény szempontjából tulajdonképpen mindegy is, hogy ez valóban így van-e. A politikai pártok legnagyobb része egy kényes, a semlegesség látszatát keltő egyensúly fenntartására törekszik. Tagadhatatlan problémákra „vannak válaszaik”, de a határozott állásfoglalást kerülik, s erőteljesen alkalmazzák a felelősséget a romákra hárító üzeneteket. A politika

erőtlenége a látszateltetés világába száműzi a diszkrimináció ellenes szabályozás és a pozitív diszkriminációs programok kérdését.

Az utóbbi hónapok eseményeinek fényében a helyi politika ennél is reménytelenebb képet mutat. A sátoraljaúj helyi és a székesfehérvári polgármesterek népszerűségének növekedése, egész helyi közösségek szembefordulása a romákkal a helyi közélet politikusai számára azt az üzenetet közvetíti, hogy a cigányokkal szembeni határozott fellépés többet hozhat a konyhára, mint néhány méter új járda vagy csatorna. Mindez arra utal, hogy a helyi roma politikák abszolút hiányával leírható korszakot lassan felváltja az aktív romaellenes politikák időszaka.

A kormányzat elkötelezettsége nem nagyobb, mint a politikai pártoké. A kormányzat döntéshozó készítő és döntéshozó pozícióban lévő tisztviselői kórosan alulinformáltak, az etnikai problémákkal kapcsolatos tudatosságuk meglehetősen alacsony. A köztisztviselői kar az enyhén előítéletes hétköznapi gondolkodás szintjén és ágazati logikákba zártan közelíti meg a romák meglehetősen bonyolult problémáit.

Határozott kormányzati cselekvésnek négy lehetséges oka lehet: erős politikai nyomás, erős nemzetközi nyomás, megfelelő, állami kötelezettségeket előíró jogrendszer és erős roma érdekképviselet. E lehetséges okok egyike sem létezik. A politika erőtlensége mellett személyes elkötelezettség kérdése, hogy az egymásnak ellentmondó politikai elvárások valódi cselekvést váltanak-e ki kormányzati vezetőkben. Nemzetközi nyomás gyakorlatilag nincs, Magyarország példaértékű kisebbségpolitika képét alakította ki magáról, ami a régió országainak politikáit figyelembe véve nem igényelt jelentős erőfeszítéseket. A nemzetközi kisebbségi jogrendszer nem védi a romákat. Az egyetlen komoly nemzetközi jogi dokumentum, amely aktív szerepvállalásra készíti az államokat, az 1988-ban elfogadott regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája. (Magyarország a karta törvénybe iktatásakor a cigánysággal kapcsolatban semmilyen kötelezettséget nem vállalt.) A jelenleg hatályos jogsziszterről már láttuk, hogy nem képezi valódi kormányzati cselekvés alapját. Végül a romák érdekérvényesítési képessége nagyon gyenge, a cigány önkormányzatok igen könnyen válnak a – sokszor hatásukban cigányellenes – többségi politikák eszközeivé.

Mindazonáltal a kormányzat nem egységes a cigánysággal kapcsolatos problémák megítélésében. Jól látszott ez 1994 közepe és 1996 eleje között, amikor

már felerősödött a romákkal kapcsolatos aktív kormányzati szerepvállalás igénye, de még nem politizálódott át az egész kérdés. Ebben az időszakban az egyes minisztériumok mozgásterére meglehetősen nagy volt, de a legkülönbözőbb megközelítéseket alkalmazták. 1996 elején, a miniszterelnöki „roma kabinet” felállításával és a miniszterelnök személyes szerepvállalásával a roma kérdés átpolitizálódott, a szakmai megfontolásokat háttérbe szorították a politikai megfontolások, ami minimálisra szűkítette a minisztériumok mozgásterét. Jelenleg a kormányzat tevékenységét elsősorban a miniszterelnök és az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat elnöke közötti ad hoc alkuk befolyásolják.

A pozitív diszkriminációs programok másik kemény korlátja a decentralizáció. A diszkrimináció ellenes szabályozás és ellenőrzés, valamint a pozitív diszkriminációs politikák a törvényhozás és a központi államigazgatás szintjén születnek. Ezzel szemben a magyar közigazgatás a szubszidiaritás elvén alapszik, csak azok a döntések kerülnek magasabb szintre, melyeket alacsonyabb – elsősorban helyi – szinten nem lehet meghozni. Emiatt kulcskérdés, hogy mekkora befolyása van a központnak a helyi szinten zajló folyamatokra, milyen eszközrendszere van a központban született politikák implementációjának. Ez különösen fontos a romákkal kapcsolatban, mert nem várható, hogy az érintett önkormányzatok maguk alkalmazzák az e lapokon ismertetett eszközöket.

Tiszavasvári és Székesfehérvár esete azt mutatja, hogy a kormányzat nem rendelkezik azokkal az eszközökkel, melyek segítségével megelőzhető a romákkal szemben diszkriminatív helyi politikák, s melyekkel – az önkormányzatiság sérelme nélkül – alkotmányos és jogkövető magatartásra kényszeríthető az önkormányzatok. Mindez részben hatalmi kérdés. Másfelől azonban egy tanulási folyamatról van szó, melynek lényege az, hogy az irányítás eszközei helyett hogyan alkalmazhatók az indirekt befolyásolás lényegesen bonyolultabb eszközei.

Végül szót kell ejteni arról is, hogy a hátrányos megkülönböztetés tilalma és általában a romák esélyegyenlőségének biztosítása milyen módon szabályozható. Pontosabban: szükség van-e egy, a fogyatékosok esélyegyenlőségéről szóló törvényhez hasonló kódexre, vagy inkább a meglévő jogszabályok módosítása és kiegészítése lenne célszerű? Véleményem szerint ez igen kevésbé jogdogmatikai, sokkal inkább társadalompolitikai és politikai kérdés. Ahogy általában a keretszabályozást egyébként nem kedvelő jogászok fogalmaznak: lehet így is, úgy is.

Véleményem szerint néhány említett összefüggés egy önálló törvény mellett szól. Ezek egyike a roma „problémavilág” összetettsége, belső összefüggés-

rendszere. Nem tartom valószínűnek, hogy a részlet-szabályozás mögött koncepcionálisan átgondolt stratégiai gondolkodás áll majd. Mint ahogy a fogyatékosokról szóló törvény tervezete is teszi, a romákkal kapcsolatban is csupán a lehetséges eszközök összehangolt alkalmazásától lehet eredményt várni. Egy másik érv a különböző jogszabályok politikai „rendfokozatával” függ össze. Egy önálló törvény világos politikai akaratot fogalmazhat meg, olyan üzenetet, melyet – a romák jelenlegi helyzetét figyelembe véve – magával a törvénnyel egyenrangúan fontosnak tartok. S végül, az önkormányzatoknak csak törvény írhat elő feladatot, s csak törvény állapíthatja meg a feladat ellátásának módját. Általában Magyarországon egyre erősebb autonómiák állnak szemben a kormányzattal: egyetemek, nonprofit szervezetek, tüzeti szervezetek és mások. Ezek mind önállóan alakítják ki saját „kisebbségpolitikájukat”, s ami a romákat illeti, ezek ma még nem nevezhetők kisebbségbarátoknak.

JEGYZETEK

1. Magyarországon a hivatalos szóhasználatban és többnyire a romák önmegnevezésében is a cigány szó használatát honosodott meg. Ezzel szemben a „politikailag korrekt” nemzetközi szóhasználat általában a roma népvet használja. E tanulmányban mindkettőt használom, s emögött nem lesz semmilyen logika vagy rendezőelv.
2. Lásd pl.: Ladányi János–Szelényi Iván: *Ki a cigány?* In: Kritika. 1997/12.
3. *A cigánység problémavilága*. Roma Parlament Szakértői Csoport, 1992.
4. Jean-Pierre Liegeois–Nicolae Gheorghe: *Romák/cigányok: egy európai kisebbség*. Minority Rights Group International. 1996.
5. Az oktatásról szóló közvélemény-kutatást az Országos Közoktatási Intézet Kutatási Központja, az adatfelvételt a Marketing Centrum készítette.
6. Glenn C. Loury: *How to mend affirmative action*. In: The public interest. 1997/Tavaszi.
7. Beszámoló a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről. 1995. július 1.–1996. december 31. (J/4048. szám) 1997.
8. Beszámoló, 84. o.
9. Minderről bővebben lásd: Kardos Krisztina: *A pozitív diszkrimináció külföldi gyakorlata*. In: Gereben–Kardos–Nemes: *A pozitív diszkrimináció elmélete és gyakorlata*, Budapest, 1996. Minoritás Alapítvány.
10. Minderről bővebben lásd: Radó Péter: *Jelentés a magyarországi cigány tanulók oktatásáról*. Budapest, 1997. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.
11. (XII. 12.) Korm. határozat
12. Liegeois–Gheorghe: i.m. 10. o.